

УДК (281.5+282)+(477)«1939/1941»

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.21

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ТА РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВИ І ПРОЦЕСИ ПЕРШОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

Хом'як Павло,

доктор філософії,

докторант кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-4825-9009

Статтю присвячено дослідженню становища Української Греко-Католицької та Римо-Католицької церков у період першої радянської Західної України. Проаналізовано ставлення радянської держави до релігії загалом та УГКЦ і РКЦ зокрема. Розкрито причини та механізми репресивної політики радянської влади та її атеїстичну політику. Простежено відношення населення Західної України до антирелігійної політики радянської держави.

Вступивши на землі Західної України восени 1939 р. радянська влада вдалася до репресій проти Церкви та її служителів. Відбувається масове закриття церков та монастирів, конфіскується їхнє майно, розпочинаються репресії проти священників та вірних Церкви. У перші ж місяці радянської окупації було закрито всі освітні заклади, пов'язані із Церквою, та періодичні видання, конфісковано та знищено церковні і монастирські бібліотеки та архіви. Владою було накладено заборону на діяльність організацій священників, братств та товариств. Відповідно до проголошеного принципу про відокремлення Церкви від держави, обов'язок реєстрації народжень, шлюбів та смертей було забрано з компетенції парафіяльного духовенства і передано державним відділам запису актів громадянського стану.

У період першої радянської Західної України завдяки заходам антиатеїстичної кампанії більшовицькій владі вдалося дуже швидко позбавити Греко-Католицьку та Римо-Католицьку церкви можливостей суспільного впливу та засобів до існування.

Репресії проти священників УГКЦ та РКЦ особливо посилилися напередодні німецько-радянської війни. Однак, незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки радянської антирелігійної кампанії 1939–1941 рр. залишилися більше ніж скромними. Культ воєнничого атеїзму закріпився у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що відчуття страху за своє життя, спричинене терором із боку органів державної влади.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька церква, Римо-Католицька церква, Західна Україна, релігія, процеси радянської Західної України, репресії, протистояння, радянська держава.

Khomyak Pavlo. The Ukrainian Greek Catholic and Roman Catholic Churches and the processes of the first Sovietisation of Western Ukraine (September 1939 – June 1941)

The article is devoted to researching the situation of the Ukrainian Greek Catholic and Roman Catholic Churches during the period of the first Sovietisation of Western Ukraine. It analyses the attitude of the Soviet state towards religion in general and the UGCC and RCC in particular. It reveals the causes and mechanisms of the repressive policy of the Soviet authorities and their atheistic policy. It traces the attitude of the population of Western Ukraine towards the anti-religious policy of the Soviet state.

Upon entering Western Ukraine in the autumn of 1939, the Soviet authorities resorted to repression against the Church and its ministers. Churches and monasteries were closed en masse, their property was confiscated, and repression against priests and Church faithful began. In the first months of the Soviet occupation, all educational institutions associated with the Church and periodicals were closed, and church and monastery libraries and archives were confiscated and destroyed. The authorities banned the activities of priests' organisations, brotherhoods and societies. In accordance with the proclaimed principle of separation of Church and state, the duty of registering births, marriages, and deaths was taken away from the parish clergy and transferred to state civil registry offices.

During the first period of Sovietisation, thanks to anti-atheist campaign measures, the Bolshevik authorities very quickly succeeded in depriving the Greek Catholic and Roman Catholic Churches of their social influence and means of existence.

Repression against priests of the UGCC and the RCC intensified particularly on the eve of the German-Soviet war. However, despite all the efforts of the Soviet regime, the results of the Soviet anti-religious campaign of 1939–1941 remained more than modest. The cult of militant atheism became entrenched in the minds of the inhabitants of Western Ukraine as one of the most unpleasant experiences during the period of Soviet rule. The only thing that could compare with it was the fear for one's life caused by the terror of the state authorities.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, Western Ukraine, religion, Sovietisation processes, repression, confrontation, Soviet state.

Як відомо, у результаті початку Другої світової війни та підписаних на її напередодні договорів землі Західної України відійшли до складу Радянського Союзу. Жителі західноукраїнських земель суттєво різнилися у своїх емоціях щодо приходу Червоної армії: хтось вітав її прихід квітами і синьо-жовтими прапорами, хтось сприймав її з недовірою чи навіть вороже. Знаючи про особливості та методи радянського режиму щодо українців Центральної і Східної України, які у 20–30-х роках ХХ ст. мали нещастя перебувати у складі СРСР, загалом жителі західноукраїнських земель зустріли радянську владу досить насторожено. І хоча частина жителів західноукраїнських земель покладала надії на позитивні зміни у соціально-економічному та культурному житті, пов'язуючи їх із радянизацією, реалії розвіяли ейфорію від нововведень [10, с. 113–114].

Радянська влада принесла на землі західних українців ломку існуючих суспільно-політичних та соціально-культурних відносин, репресії, докорінну перебудову суспільства та соціальні потрясіння. Було оголошено поза законом громадські організації, заборонено діяльність політичних партій, розпочалися арешти громадських діячів (українців, поляків, євреїв), відбувався тотальний наступ на Українську Греко-Католицьку та Римо-Католицьку церкви [11, с. 185].

Релігія розглядалася радянською владою як шкідливий, а отже, непотрібний елемент суспільної свідомості. Тому від осені 1939 р. на землях Західної України розпочинається наступ на Церкву та релігію. Антирелігійний світогляд був не новим для радянської влади: В. Леніну імпувала теза К. Маркса про те, що «релігія – це опіум для народу», і, узявши її на озброєння, більшовики від перших днів приходу до влади повели спрямовану політику на відокремлення Церкви від держави, вважаючи, що віра не може бути приватною справою людини. Передбачалася безкомпромісна ідейна боротьба з релігією як антиподом матеріалістичного світогляду [8, с. 490].

Відточивши у попередні роки антирелігійну пропаганду та антирелігійну боротьбу до ідеалу, радянська влада, утвердившись у Західному регіоні України, зіштовхнулася з проблемами наявності щонайменше трьох (найбільших у кількісному плані) Церков (УГКЦ, римо-Католицької і православної) та високою релігійною свідомістю західних українців [11, с. 199].

Еміграційний історик церкви Б. Боцюрків стверджує, що після окупації Західної України радянська влада не застосовувала фронтального наступу на Церкву, а низкою кроків позбавляла релігійні громади можливості матеріально утримувати священників, церковні інституції, а духовенству впливати на вірних [2, с. 27]. Так, у перші місяці радянської окупації органами нової влади на місцях було обліковано всю церковну землю. Найчастіше вилучену землю розподіляли поміж селянами, наприклад так було у с. Дерманя та у с. Романові Луцького повіту [5, с. 33].

Священники, котрі реалістично оцінювали ситуацію та розуміли всі загрози сталінського режиму, скористалися моментом і залишили радянську зону окупації, – стверджує дослідник історії Церкви В. Борщевич [3, с. 633]. Більшість священників Православної церкви Волині переїздить на контрольовану німцями Холмщину та Підляшшя. Тиск радянського режиму на Церкву призвів, серед іншого, і до скорочення чисельності насельників монастирів. Чернечі громади просто не могли забезпечити себе продуктами харчування. Окремі із церковнослужителів намагалися пристосуватися до нових реалій часу без втрати зв'язку із Церквою. Маючи освіту вчителя або ж якийсь інший фах, вони влаштовувалися на цивільну роботу і намагалися надалі виконувати обов'язки, скажімо, псаломників.

Однак наприкінці 1939 р. репресії проти духовенства набирають обертів, найчастіше причиною арештів зазначалися причетність до ОУН або ж антирадянська діяльність [3, с. 639–640]. Сталінські репресії проти духовенства поставили перед Церквою низку дилем, серед яких найбільшою був гострий дефіцит кадрів (частина парафій залишилася без священників).

Слід акцентувати й на тому, що ставлення радянської влади до релігії та Церкви, будучи загалом досить негативним, усе ж різнилося, так би мовити, у відтінках нетерпимості. Особливо неприязно нова влада сприймала Греко-Католицьку та Римо-Католицьку церкви. Запровадження радянського законодавства на теренах Західної України означало для Римо-Католицької та Греко-Католицької церков скасування Конкордату з Ватиканом [1, с. 299], що особливо болісно було сприйнято мешканцями Західної України.

Прикладом відношення радянської влади до Римо-Католицької церкви може слугувати той факт, що вже за декілька днів після приходу у Луцьк більшовицькою владою було видано розпорядження про закриття курії та духовної семінарії римо-католиків, а римо-католицький єпископ Адольф Петро Шльонжек був вигнаний із садиби, де він мешкав. Частина римо-католицького духовенства виїздить за межі Луцької дієцезії, намагаючись у такий спосіб уникнути переслідувань із боку радянської влади [12, с. 54]. Радянськими карними органами впродовж весни 1940 – весни 1941 рр. було заарештовано дев'ять римо-католицьких священників за звинуваченнями у конспіраційній діяльності [12, с. 56, 166].

Фактично в усіх регіонах західноукраїнських земель було конфісковано, головним чином, під радянські установи, будівлі церков, націоналізовувалися молитовні будинки, костели, синагоги. Радянська влада у своїй репресивній політиці не бачила особливої різниці між римо-католиками, греко-католиками та православними священиками. Священнослужителі піддавалися утискам та переслідуванням, зазнавали дискримінації і були оголошені «нетрудовими елементами», що передбачало сплату за воду, електрику і т. ін. у п'ять разів дорожче від цін для «трудящих» [4, с. 194].

Згаданий вище еміграційний історик Б. Боцюрків зазначає, що офіційна політика радянської влади щодо УГКЦ та й загалом до Церкви знайшла своє відображення у радянській пресі. Зокрема, надрукований у київській щоденній партійній газеті «Комуніст» 9 жовтня 1939 р. написано: «Уніатське духовенство на чолі з митрополитом Шептицьким, як і в старовину, вірою і правдою служило польським поміщикам і буржуазії. Уніатські попи, звичайно, були в селех Західної України таємними агентами польської дефензиви (охранки)... Із церковних амвонів непереривно лунав заклик осканьєнєних попів до виступу проти СРСР. Попи діяли, як найзатятіші, найбільш віддані агенти контрреволюції у Західній Україні» [14]. Звинувачення подібного ґатунку були тиражовані багатьма іншими радянськими виданнями і мали на меті залякати духовенство, позбавити його підтримки мирян. Однак, з огляду на безумовний авторитет у Галичині глави греко-католиків митрополита Андрея Шептицького, а також не наважуючись обурити загальних вірних, радянська влада передбачливо не розпочинала фронтального наступу на Церкву [11, с. 204–205].

Так само не поспішала радянська влада запроваджувати на окупованих землях Західної України жорстокі положення радянського законодавства про релігійні культи, зокрема щодо заборони приватного навчання дітей релігії, націоналізації церковного рухомого і нерухомого майна, реєстрації релігійних громад і духовенства [7, с. 67–154]. Проте владі вдалося дуже швидко позбавити Церкву можливостей суспільного впливу та засобів до існування.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонструвала свою незгоду з режимом і національні погляди, виходячи за рамки обережної критики вади. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки церкви, митрополит Греко-Католицької церкви Андрей Шептицький задля запобігання репресіям запропонував священникам дотримуватися політичної нейтральності. Водночас митрополит робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936 р. У грудні 1940 р. він нагадав священикам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати всі релігійні права, даровані радянською конституцією [13, с. 76], а в листі до завідувача Львівського обласного відділу народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР. Однак ці та інші заяви не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці не дотримувалися.

У період осені 1939 – червня 1941 рр. радянською владою на землях Західної України було ліквідовано значну кількість храмів та каплиць УГКЦ та РКЦ. Частина з них була націоналізована, що, як правило, означало переоблаштування культових споруд під господарські та інші приміщення, наприклад склади, спортивні зали, стайні, клуби тощо. Так, костел у с. Тайкури, що на Волині, було переоблаштовано під клуб [6, арк. 92], костел у с. Стоянів, що на Львівщині, – на склад хімічних сільськогосподарських добрив [9, с. 144] тощо. Така ж сама доля римо-католицького костелу у Сарнах [6, арк. 106]. Загалом у досліджуваний період, наприклад на Волині, було повністю знищено або переоблаштовано 19 римо-католицьких храмів та каплиць [11, с. 205]. Тенденція до конфіскації та нищення майна Римо-Католицької церкви простежується не лише у містах та селах Волині, а й на Галичині та Буковині.

Не секрет, що Галичина була релігійним центром українських греко-католиків, тут було найбільше прихожан і Римо-Католицької церкви. Одразу після приходу на Галичину радянської влади відбувається одержавлення усіх засобів масової інформації, у тому числі греко-католицьких та римо-католицьких газет та журналів [2, с. 29]. Наприклад, було закрито такі релігійні видання: газети – «Нова Зоря» (виходила у Львові двічі на тиждень), «Мета» (щотижнева львівська газета), «Правда» (щотижнева львівська газета), а також журнали – «Дзвони» (щомісячник, виходив у Львові), «Місіонер» (видавався у Жовкві щомісяця), «Католицька акція» (квартальник, виходив у Львові), «Добрий пастир» (квартальник, виходив у Станіславові), «Наш приятель» (Львів, місячник), «Українське юнацтво» (Львів, місячник), «Богослів'я» (Львів, кварталник), «Праці Греко-Католицької Богословської Академії» (Львів, неперіодичне видання), «Записки Чину св. Василя Великого» (Жовква, неперіодичне видання), Львівські архиєпархіяльні відомості й вісники Станіславівської та Перемиської єпархій.

Окрім того, релігійна література вилучалася з книжкових крамниць, публічних бібліотек, шкіл, її почали просто знищувати [2, с. 30]. Націоналізація усіх освітніх закладів позбавила УКЦК та РКЦ

і монаші спільноти їхньої мережі приватних гімназій, педагогічних і торговельних училищ, початкових шкіл та вищих учбових закладів, де готувалося духовенство Римо-Католицької та Греко-католицької церков. Незважаючи на численні протести батьків та учнів, у школах було заборонено навчання релігії та здійснення будь-яких релігійних обрядів і використання релігійної символіки.

Новоутверджена радянська влада наклала заборону також на діяльність організацій священників, братств та товариств. Відповідно до проголошеного принципу про відділення/відокремлення Церкви від держави, обов'язок реєстрації народжень, шлюбів та смертей було забрано з компетенції парафіяльного духовенства і передано державним відділам запису актів громадянського стану (загсам).

Відбулося суттєве скорочення кількості чоловічих монастирів та монахів, ліквідовано увсі жіночі обителі та чернечі доми, вигнано з них монахинь. Наступним кроком щодо нищення монастирів стала конфіскація радянською владою монастирських книгозбірень та архівів, більшість із яких було знищено. Окрім того, радянська влада припинила здійснювати оплату праці священникам, запровадивши натомість величезні дискримінаційні податки на духовенство (як на «паразитичний елемент»), а також податки на самі храми [2, с. 31] (які не були конфісковані). Таким чином, римо-католицькі та греко-католицькі священники опинилися у повній залежності від доброї волі та пожертв парафіян.

На переконання автора статті, можна простежити декілька етапів в історії Римо-Католицької та Української Греко-Католицької церков, що пов'язані з радянським періодом, перший з яких припадає на 1939–1941 рр. і позначився численними переслідуваннями та екстермаційними акціями щодо духовенства [12, с. 59]. Радянські карні органи діяли на підставі таємного наказу НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 р., який передбачав виявлення контрреволюційних і ворожих категорій осіб незалежно від їхньої конкретної антирадянської діяльності. До цього наказу додавалася таємна інструкція про порядок виконання депортації антирадянських елементів [15, с. 184].

Репресії проти священнослужителів особливо посилювалися напередодні німецько-радянської війни. Проте, незважаючи на всі зусилля радянського режиму, наслідки антирелігійної кампанії 1939–1941 рр. залишилися більше ніж скромними. Культ войовничого атеїзму закріпився у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших переживань у часи перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло хіба що відчуття страху за своє життя, спричинене терором із боку органів державної влади.

Література:

1. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і римо-католицька Церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 2(52). С. 299.
2. Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька церква і Радянська держава (1939–1950). Львів : Український католицький університет, 2005. 268 с.
3. Борщевич В.Т. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне : Волинські обереги, 2021. 1012 с.
4. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Нью-Йорк, Баунд Брук : Українська православна церква у США, 1975. Т. 4. Кн. 2. 416 с.
5. Данилюк В. Вірити занадто боляче... Волинь: хроніка подій 1939–1944. Луцьк : Ініціал, 1995. 127 с.
6. Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 11. Спр. 42.
7. Законодавство про релігійні культи : збірник документів та матеріалів / ред. К.З. Литвин, А.І. Пшеничний. Київ, 1973. С. 67–154.
8. Ісіченко І. Загальна церковна історія. Харків : Акта, 2001. 602 с.
9. Притулюк В. Українсько-польське порубіжжя – порубіжжя релігій: становище Греко-Католицької, Римо-Католицької та Православної церков у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. *Катедральні записки* : колективна монографія / відп. за вип. П. Хомяк. Суми : Університетська книга, 2025. Вип. 1. С. 135–145.
10. Стрільчук Л. Радянізація та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині*. 2024. Число 30. С. 113–118.
11. Стрільчук Л., Хом'як П. Радянізація духовної сфери Волині (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Volhynia during the Second World War: Socio-Political Situation, Interethnic Relations, and Sovietisation : Scientific monograph* ; Edited by Liudmyla Strilchuk. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025. Р. 184–206.
12. Хом'як П.П. Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939–1991 роках: особливості діяльності : монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. 268 с.
13. Шептицький А. Листи-послання (1939–1944). Львів : Терен, 1991. 612 с.
14. Ястребов Ф. Уніатське духовенство на службі польського панства. *Комуніст*. 1939. 9 жовтня.
15. Siedlecki J. Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1956. Gdańsk: Graf, 1990. 278 s.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025